

Микола ХРОМОВ

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Розглянуто історичні аспекти розвитку економічної науки, оцінки і виміру вкладу людини у формування багатства країни. Досліджено питання виникнення та розвитку теорії людського капіталу, її відповідності вченню класичної політичної економії, взаємодії різних видів капіталу в системі виробничих відносин. Здійснено аналіз ролі нематеріальних факторів виробництва в процесі суспільно-економічного розвитку. Запропоновано власне визначення соціально-економічної категорії “людський капітал”.

Ключові слова: *робоча сила, трудовий потенціал, людський капітал, людський розвиток.*

В сучасному світі відбуваються значні трансформації, пов'язані зі змінами пріоритетів у стратегії економічного розвитку, з новими підходами до досліджень теоретичних аспектів і практики господарювання. На відміну від попередніх періодів індустріальної економіки, коли визначальними чинниками розвитку були матеріальний і фінансовий капітал, сьогодні все більшого значення набуває людський фактор.

В історичному аспекті економічна наука має свої особливості, що обумовлено її безпосередніми зв'язками не тільки з динамікою суспільних змін, а й необхідністю діяти на випередження технічного прогресу. Поява нових сфер діяльності і засобів виробництва, модернізація технологічних процесів піднімають питання зміни ролі людини в управлінні зазначеними виробничими, економічними, соціальними та іншими суспільними процесами.

В економічних дослідженнях другої половини ХХ ст. і останніх років питанню ролі людини в процесах економічного і суспільного розвитку загалом *приділяється особлива увага*. Одним з найважливіших досягнень економічної науки стало створення концепції людського капіталу, засновниками якої є американські вчені, Нобелівські лауреати Т. Шульц і Г. Беккер. Розробниками методології дослідження людського капіталу були Х. Боуен, Е. Денісон, Л. Туроу та інші. Значний вклад у розвиток теорії людського капіталу внесли сучасні вчені С. Дятлов, Р. Капелюшников, В. Антонюк, О. Бородіна, О. Грішнова та інші.

Однак залишаються актуальними та потребують подальшого розвитку питання дослідження теоретичних аспектів визначення економічної категорії “людський капітал”, її позиціонування в системі соціально-економічних категорій, що визначають роль людини в процесах економічного і суспільного розвитку, взаємодії з іншими видами капіталу. При цьому особливого значення набувають аспекти дослідження еволюції теорії людського капіталу в умовах змін суспільного устрою, розвитку економічної науки, науково-технічного прогресу та глобалізації економічних процесів.

Метою статті є дослідження питань виникнення і розвитку теорії людського капіталу, її відповідності вченню класичної політичної економії, аналіз сучасних наукових підходів до визначення зазначеної соціально-економічної категорії.

В історії економічної науки вже не одне століття обговорюється питання особливої ролі людини в процесі розвитку суспільства. З розвитком науки мінялися і погляди

вчених-економістів на продуктивні здібності людей, робилися спроби оцінювання і виміру вкладу людини в суспільно-економічний розвиток, а також виокремлення людського капіталу як особливої категорії в економічній теорії.

Ще автори класичної політекономії висунули ідею первинної цінності трудових навичок у національному багатстві держави. У. Петті висловив ідею цінності трудових навичок у створенні національного багатства країни: представляється розумним, щоб те, що ми називаємо багатством, майном чи запасом країни і що є результатом минулої праці, не вважалося б чимось від'ємним від живих діючих сил, а оцінювалося б однаково [1]. А. Сміт вважав людину не лише джерелом, але й часткою суспільного багатства, розвинув ідеї У. Петті, включивши знання і кваліфікацію в основний капітал [2, 208]. Дж. Мілль розглядав людину в якості цілі, в ім'я якої існує багатство [3].

В. Петті, Ж.-Б. Сей, Л. Вальрас, В. Парето, І. Фішер, Е. Денисов розглядали в якості капіталу одночасно людину та її здібності в силу їхньої невід'ємної єдності [4, 3].

А. Маршалл підкреслював схожість процесів інвестування в неживі речові активи і в людський розвиток. Проте саму категорію людського капіталу він вважав нереалістичною внаслідок того, що люди не є ринковим товаром. Особисті якості і здібності людини А. Маршалл називає "благами, що не передаються". У зв'язку з цим замість "людського капіталу" автор використовує поняття "особистого капіталу" [5, 289].

Концепція людського капіталу формувалася під безпосереднім впливом науково-технічного прогресу. Саме структурні зміни в економіці розвинених країн і аналіз чинника основних джерел матеріального накопичення змінили погляди економістів на продуктивні здібності людини і вивели вчених на нове бачення її місця і ролі в процесі суспільно-економічного розвитку. Підвищується роль кваліфікації працівників, їхнього освітнього, професійного та культурного рівнів.

Дж. Гелбрейт зазначив: "Долар, вкладений в інтелект людини, часто приносить більший приріст національного доходу, ніж долар, вкладений у залізницю, греблі, машини й інші капітальні блага. Освіта стає високопродуктивною формою капітальних вкладень" [6, 135].

Т. Шульц розглядав людський капітал на макрорівні як інструмент дослідження складних закономірностей соціально-економічному розвитку суспільства загалом. За характеристиками людського капіталу він розумів розвиток знань і здібностей, які людям надають шкільна освіта, професійне навчання на виробництві, зміцнення здоров'я та зростаючий запас економічної інформації [7, 64]. Г. Беккер створив теорію людського капіталу, яка почала досліджувати залежність доходів працівника, підприємства від знань, здібностей, здоров'я й інших характеристик людини [8, 109]. Т. Шульц і Г. Беккер вперше розглядали матеріальні витрати на формування людського капіталу як інвестиції з відповідним збільшенням оплати праці за отримані знання.

Теорія людського капіталу дає змогу не тільки інакше підходити до ролі людини в суспільно-виробничих відносинах, а й приділяти більшу увагу зростаючому значенню інтелектуальної діяльності і неречовому нагромадженню для всього відтворення суспільного життя. Історичний аспект становлення людського капіталу свідчить, що представники школи "трьох факторів виробництва" (Ф. Ліст, А. Маршалл, Дж. Міль, В. Рошер, Г. Сіджуїк) до категорії капіталу людину не включали безпосередньо, однак її якісні характеристики, набуті здібності, що мають прояв у трудовому процесі, відносили до категорії капіталу [9, 66]. Тому найчастіше під людським капіталом розуміли сукупність усіх продуктивних рис працівника.

Г. Боуен вважав, що людський капітал складається з набутих знань, навичок, мотивацій та енергії, якими наділені людські істоти і які можуть використовуватися протягом певного часу з метою виробництва товарів та послуг [10, 360].

У визначенні Л. Туроу людський капітал – це продуктивні здібності, обдарування і знання [11, 15].

За теоретичною трактовкою І. Фішера капітал – це все те, що спроможне протягом певного часу приносити дохід. Вчений зараховував людину як особистість до складу капіталу [12, 51].

Сьогодні виокремлюють два основні методологічні підходи до проблеми дослідження категорії “людський капітал” і, як наслідок, провідні напрямки економічної теорії, що сформувалися: неокласична і марксистська. Керуючись принципами органічного поєднання історичного і логічного підходів у процесі економічного дослідження людського капіталу, необхідно бачити та враховувати те, що властиво капіталу загалом, а також специфічні властивості, характерні саме для людського капіталу.

К. Маркс показав, що капітал – це не просто сума матеріальних і виробничих коштів, не річ, а певне суспільне відношення [13, 380]. До того ж він вважав, що здібність людини до праці – головна продуктивна сила суспільства, справжнє багатство [14, 222]. Маркс відкрив подвійний характер праці, спираючись на теорію трудової вартості, дав розгорнене визначення поняття “робоча сила”.

Згідно з марксистським вченням, з одного боку, індивідуальна здібність до праці відчужується від працівника шляхом її купівлі-продажу на ринку (у формі змінного капіталу), а з іншого – щодо продуктивних здібностей людини Маркс використовує поняття “основний капітал”. Він відзначає: “З точки зору безпосереднього процесу виробництва, збереження робочого часу можна розглядати, як виробництво основного капіталу, при чому під основним капіталом розуміється сама людина” [15, 221]. І далі: “Саме купівля й продаж робочої сили увіковічує її як елемент капіталу; внаслідок цього капітал представляється творцем товарів” [15, 428].

Отже, усвідомлюючи історичну приналежність марксистської теорії капіталу, її соціально-класовий характер, не варто стверджувати, що марксистське економічне вчення заперечує поняття людського капіталу. До того ж не випадково ключовою складовою частиною визначення поняття “робоча сила” у Маркса і у теоретиків людського капіталу є один і той самий чинник – людські здібності. Просто сама теорія людського капіталу сформувалася пізніше, коли дозріли нові суспільно-економічні реалії, а з ними і відповідні історичні, економічні та інші наукові передумови.

Не всі сучасні науковці – дослідники людського капіталу – згодні з такими висновками. Наприклад, А. Бузгалін та А. Колганов вважають, що ... “не можна заперечувати деякої зовнішньої схожості між творчою діяльністю людини в умовах капіталізму і капіталом, а також того, що є тенденція до заміни капіталу, як провідного чинника виробництва, творчими здібностями людини, і тому вживання слів “людський капітал” як образне вираження може бути виправданим – якщо не забувати, що це не капітал в науковому сенсі слова” [16, 132]. В. П. Щетінін висловлюється, що “людський капітал” – це лише метафора, перенесення властивостей одного явища на інше [17, 46].

В. Мандибура не тільки не визнає теорію людського капіталу в якості досягнень сучасної економічної науки, а взагалі вважає її появу наслідком політико-ідеологічного замовлення [18, 27]. Він вважає, що сьогодні “капітал” є найбільш політично заідеологізованою категорією, що переважним чином проявляється у свідомому

спотворенні її понятійного наукового визначення. Насамперед це стосується відносин, які виникають між суб'єктами – власниками капіталістичної приватної власності і суб'єктами, що не є такими власниками щодо привласнення як самих об'єктів капітальної власності, так і щодо розподілу та привласнення кінцевих результатів капіталістичного виробництва.

Дослідник визнає існування нових явищ у сучасній капіталістичній економіці, перш за все, в тому, що сучасна НТР призвела до зростання потреб виробництва у висококваліфікованих кадрах. Це пов'язано зі змінами вимог, які висуває сучасне виробництво до здібностей людини, до якості праці, проте це, на думку вченого, не знімає класових суперечностей, які об'єктивно існують між інтересами праці та капіталу. Він вважає, що відбувається вульгаризація методології класичної політичної економії у вигляді ототожнення, а надалі підміни класичного розуміння змісту категорій “робоча сила” і “трудоий потенціал” на категорію “людський капітал”.

В. Мандибурра проводить комплексне дослідження зазначених економічних категорій та їхніх взаємовідносин, в тому числі й системний аналіз змістовної визначеності та сутності людського капіталу, але висновки робляться з урахуванням ідеологічного підґрунтя.

Протягом багатьох років радянські вчені не мали можливості відкрито досліджувати реальний стан капіталістичного способу виробництва, а тим паче сутності економічних категорій: капітал, робоча сила, власність, виробничі відносини. Тобто процеси капіталістичного способу виробництва вивчалися, але тільки з позиції експлуатації найманої праці власниками засобів виробництва. Більш глибокі дослідження принципів організації виробництва, сутності економічних категорій, їхніх взаємозв'язків, чинників та критеріїв економічного та суспільного розвитку приходилося маскувати термінологією “...критика буржуазних теорій...” і таке інше [19].

Виникнення теорії людського капіталу пов'язане з розвитком науково-технічного прогресу загалом і змінами, що безпосередньо відбулися у процесі виробництва, на ринку праці, в інших сферах. Тобто це було обумовлено, перш за все, змінами в практиці функціонування капіталу. Поява принципово нових технологій не лише у виробництві, але й у сфері обігу капіталу, інженерної комунікації і тощо, зажадало значних інвестицій у розвиток людських якостей працівників. З урахуванням нової ролі людського чинника кількісні зміни у сферах економічної діяльності привели до якісного стрибка в зміні ролі трудового потенціалу. Значно підвищилося значення творчої діяльності. У таких умовах почали бурхливо зростати масштаби залучення висококваліфікованої робочої сили, відтворення якої вимагало крупних витрат на освіту, професійну підготовку тощо.

Крім того, виникло багато інших аспектів у сфері економічної діяльності та практики господарювання (поняття творча діяльність, інтелектуальна власність, фінансові ринки, нові інститути інфраструктури тощо). Відповідно необхідність відтворення людських якостей стало не тільки об'єктивною реальністю, але й певною мірою завданням індивідів, приватних фірм-виготовлювачів і держави. Так, виникла ще одна передумова для виникнення і розвитку теорії людського капіталу. Введення людського потенціалу в систему економічних понять передбачає радикальну зміну логіки, структури і змісту всіх основних складових економічної науки. Початковою і кінцевою інстанцією суспільного багатства і прогресу є накопичуваний поколіннями рівень загальнокультурної і професійної компетентності, творчої, підприємницької та громадянської активності кожного окремого індивіда і всього населення.

Для аналізу цієї нової ситуації потрібен політекономічний підхід, в якому об'єктом дослідження є відтворення рушійної сили, джерел розвитку, причинно-наслідкових зв'язків та ролі творчої праці, тобто вивчаються конкретні процеси висунення людини в центр відтворення. Виникає необхідність і виняткова важливість вивчення та врахування соціальних результатів виробництва і подолання так званого протиріччя між економічною і соціальною ефективністю. Потрібні нові підходи до проблеми пріоритетів економічного розвитку.

За багаторічний період дослідження теорія людського капіталу зазнала певних змін і доцільніше було б кваліфікувати їх поступовим розвитком економічної науки. На базі (а не в супереч) основ класичної політичної економії Т. Шульц та Г. Беккер запропонували наукове обґрунтування нової економічної категорії "людський капітал". Протягом останніх десятиліть ХХ ст. західні економісти розробили методологію дослідження людського капіталу. Подальшого розвитку теорія людського капіталу зазнала в наукових працях сучасних дослідників, у тому числі російських та вітчизняних. Були розвинуті самі понятійні характеристики людського капіталу як економічної категорії, вивчені його взаємозв'язки з іншими економічними категоріями, запропоновані вартісні аспекти його оцінювання, особливості формування в сучасних умовах суспільно-економічного розвитку тощо.

Людський капітал, за ствердженням Н. І. Верхоглядова, є найважливішим чинником економічного розвитку, який визначає ефективність використання виробничого, фінансового та природного капіталу і безпосередньо впливає не тільки на темпи, але й на якість економічного зростання [20, 84].

Поняття "людський капітал", окрім визнання провідної ролі людини в економічній системі суспільства, означає усвідомлення необхідності цілеспрямованого інвестування в людину. При цьому важливою особливістю досліджень є необхідність органічного поєднання двох взаємопов'язаних чинників – погляду на людину як на головний і якісно невичерпний ресурс економічного розвитку нового типу, а також – як на мету цього зростання.

Р. Капелюшников розглядає людський капітал як запас знань, здібностей і мотивацій, які є в кожного і становлять капітал, оскільки їхнє формування вимагає відволікання коштів за рахунок поточного споживання, але при цьому вони стають джерелом підвищення продуктивності і заробітків у майбутньому [19, 4].

За визначенням Н. Голікової, людський капітал – це вартість запасу здібностей, досвіду, знань, залучених у господарський процес, капіталізованих на основі найму і приносять додану вартість (прибуток) [21, 3].

В. Щетинін вважає, що категорію людський капітал варто розглядати як соціально-економічну форму людського чинника, що використовується підприємцями в якості головного елементу продуктивного капіталу [17, 58]. Він стверджує, що людським капіталом є сучасний аналог змінного капіталу теорії марксизму.

С. Дятлов характеризує людський капітал як сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, вмінь, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій або іншій сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці і тим самим впливає на збільшення доходів (заробітків) конкретної людини [22, 83].

В. Антонюк робить висновок, що економічна категорія "людський капітал" виражає стосунки між людьми в процесі формування продуктивних здібностей людини і їхнє використання з метою отримання прибутку [23, 25].

Наукове визначення категорії людський капітал О. Грішновою: “Людський капітал – це економічна категорія, яка характеризує сукупність сформованих і розвинених за допомогою інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, які знаходяться в їх власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці і внаслідок цього впливають на збільшення доходів (заробітків) свого власника і національного доходу” [24, 16].

Формулювання визначення сутності людського капіталу як економічної категорії кожним науковцем – це завершена наукова праця, і незважаючи на їхні відмінності, кожне із зазначених формулювань має свої важливі особливості та відповідні ознаки значущості.

З метою досягнення комплексності та системності дослідження, а також завершеності визначення категорії, що досліджується, варто зазначити таке:

- по-перше, людський капітал – це не лише економічна, а й соціально-економічна категорія;
- по-друге, вона відображає сукупність суспільних відносин у процесі виробництва матеріальних благ чи надання послуг, де відбувається процес капіталізації робочої сили;
- по-третє, тільки за умови залучення людського капіталу в процесі виробничих відносин утворюється нова вартість;
- по-четверте, людський капітал реалізується через економічну діяльність, а в кожній конкретній сфері економічної діяльності мають різну значущість відповідні людські якості, вміння та навички;
- по-п’яте, людський капітал відображає втілені в людині та накопичені нею певні запаси особистих якостей та продуктивних здібностей, набутих природним шляхом або сформованих та розвинених внаслідок інвестицій;
- по-шосте, зазначені якості належать людині на правах власності та використовуються нею добровільно, свідомо та цілеспрямовано;
- по-сьоме, однією з найважливіших ознак визначеності людського капіталу є фаховість використання особою набутих знань та здібностей;
- по-восьме, економічним результатом використання людського капіталу є зростання продуктивності праці та доходів власне людини – носія капіталоспроможності свого трудового потенціалу та інших суб’єктів процесу використання людського капіталу;
- по-дев’яте, соціальним ефектом функціонування людського капіталу є підвищення добробуту людей, соціально-економічний розвиток суспільства, та людський розвиток загалом.

З метою комплексного та повного визначення сутності категорії людський капітал, здобутого в результаті завершеного системного дослідження, в сукупності із запропонованими науковцями характеристиками та ознаками економічних категорій, які визначають чинники суспільного виробництва, сутність виробничих відносин та економічної діяльності людини, її роль у економічному розвитку суспільства, всі зазначені ознаки людського капіталу мають відобразитись у його визначенні як економічної (соціально-економічної) категорії [25, 144].

Отже, людський капітал – це соціально-економічна категорія, що характеризує сукупність (систему) суспільних відносин по доцільному, усвідомленому і фаховому використанню в процесі виробництва та утворення нової вартості у визначеній сфері економічної діяльності набутих природним шляхом, сформованих і розвинених

внаслідок інвестицій, втілених у людині та накопичених нею певних запасів здоров'я, знань, вмінь, навичок, досвіду, мотивацій, власних особистих якостей та інших продуктивних здібностей, які належать їй на правах власності, що сприяє зростанню продуктивності праці та доходів суб'єктів процесу використання людського капіталу і самої людини... На цьому можна було б і закінчити визначення сутності категорії "людський капітал" в умовах наявної концепції економічного зростання, але в контексті концепції людського розвитку, при визнанні добробуту людини в якості кінцевої цілі суспільного розвитку, з метою досягнення повноти та завершеності дослідження, до наведеного визначення варто додати таку термінологію – "...а також досягненню кінцевої мети суспільного розвитку – підвищенню добробуту людини, соціально-економічному розвитку суспільства та людському розвитку загалом".

Суспільний розвиток відводить людині центральне місце не лише в традиційно духовній сфері суспільного життя, але й у системі виробничих зв'язків з огляду на те, що людина – це початкова і кінцева мета соціального і економічного розвитку. Збереження, відтворення і розвиток людини є найважливішою передумовою розвитку країни, тобто, як зазначає абсолютна більшість науковців, акцент розвитку переноситься зі збільшення ВВП на людський капітал [26, 222]. Усвідомлення необхідності забезпечення благополуччя людині, створення умов для розвитку її творчих можливостей, як цілі суспільного розвитку, викликало інтерес до цієї проблеми з точки зору наукової інтерпретації відповідних процесів і призвело до розробки концепції людського розвитку.

На рис. 1 представлено схему впливу економічних категорій, що характеризують роль людини в трудових відносинах, на економічний та суспільний розвиток.

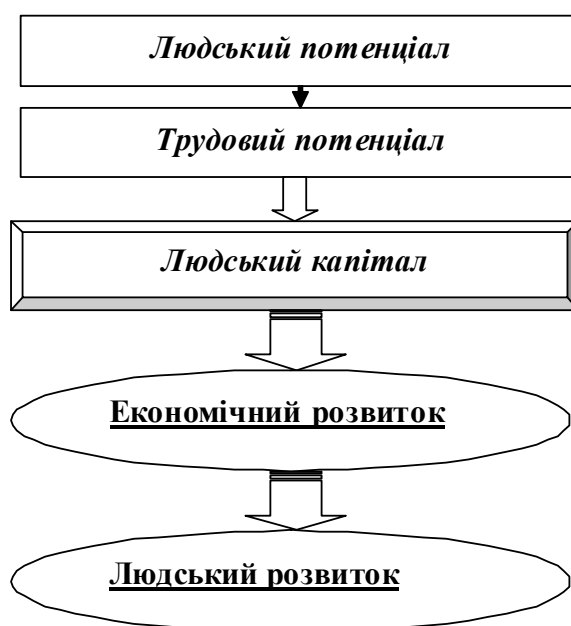

Рис.1. Схема взаємовідносин економічних категорій, що формують людський капітал, та їхнього впливу на суспільний розвиток

Теорія людського капіталу в поєднанні економічного і соціального аспектів дає змогу ширше розглядати роль людини в суспільному житті, в діалектичній єдності вільної особи, найнятого робітника і власника своїх капітальних здібностей; об'єкта та суб'єкта капіталовкладень; джерела й головного чинника процесу економічного зростання і нарешті – як початкової стадії і кінцевої мети всього процесу соціально-економічного розвитку суспільства.

З огляду на важливість самого поняття “людський капітал”, значимість елементів його змістовного устрою, доволі нетривалі терміни існування запропонованої концепції людського капіталу, а також (можливо і за рахунок означених попередніх причин) наявність багатьох суперечливих або навіть протилежних стверджень у науковому середовищі створено атмосферу підвищеної уваги до зазначеної економічної категорії.

Особливістю дослідження соціально-економічної категорії людський капітал у національному науковому середовищі і суспільного сприйняття є її посткомуністична ідеологізація. Спираючись на марксистське вчення, дослідники радянського періоду і навіть окремі сучасні науковці не змогли переступити через догматичне сприйняття визначення робочої сили як об'єкта експлуатації. Проте комплексний, системний підхід до вивчення зазначених економічних категорій вказує на те, що, по-перше, економічні дослідження капіталу К. Марксом є актуальними й сьогодні, а, по-друге, концепція людського капіталу не протирічить марксистської теорії постійного і змінного капіталу, а навпаки – є її подальшим розвитком у сучасних суспільно-економічних умовах.

Отже, незважаючи на значну увагу науковців до дослідження людського капіталу (особливо в межах пострадянського простору), в сучасному науковому середовищі ще не подоланий етап завершеності не тільки визначення, а й навіть визнання соціально-економічної категорії “людський капітал”, чинників його формування і розвитку, внутрішньої структури, критеріїв оцінювання, співвідношення та взаємодії з іншими видами капіталу.

Зазначені питання є актуальними, особливо в умовах сучасного стану розвитку національної економіки, глобалізації суспільних процесів і міжнародної інтеграції, що стане предметом подальших досліджень автора.

Література

1. Петти У. *Экономические и статистические работы* / У. Петти / М. : Соцэкгиз, 1940. – 324 с.
2. Смит А. *Исследование о природе и причинах богатства народов* / А. Смит // *Антология экономической классики*. – М., 1962. – 684 с.
3. Милль Дж. С. *Основы политической экономии* / Дж. С. Милль / М. : Прогресс, 1980. – Т. 1. – 475 с.
4. *Фактор человеческого капитала: теоретические аспекты* // *Экономика и управление в зарубежных странах*. – ВИНТИ. – М., 2005. – № 8. – С. 3–13.
5. Маршалл А. *Принципы экономической науки* / А. Маршалл / М. : Наука, 1993. – Т. 1. – 416 с.
6. Гелбрейт Дж. К. *Новое индустриальное общество* / Дж. К. Гелбрейт / М. : Прогресс. 1969. – 128 с.
7. Shultz T. *Investment of Human Capital* / T. Shultz / N.Y.;L., 1971. – P. 64–65.
8. Беккер Г. *Человеческий капитал (главы из книги). Воздействие на заработки инвестиций в человеческий капитал* / Г. Беккер // *США: экономика, политика, идеология*. – М., 1993. – № 11. – С. 109–119.

9. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (Еволюція методологічних підходів та сучасність) / В. В. Близнюк // *Економіка і прогнозування*. – 2005. – № 2. – С. 64–78.
10. Bowen H. R. *Investment in Learning* / H. R. Bowen / San Francisco, 1978. – P. 362.
11. Thurow L. *Investment in Human Capital* / L. Thurow – Belmont, 1970. – P. 15.
12. Fisher I. *The Nature of Capital and Income* / I. Fisher / London, 1927. – P. 51–69.
13. Маркс К. *Капитал: Т. 2.* / К. Маркс // Маркс К. Энгельс Ф. Соч. – [2-е изд.]. – Т. 24. – 648 с.
14. Маркс К. *Капитал: Т.3, ч.1* / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 25, ч.1 – 545 с.
15. Маркс К. *Критика политической экономии* / К.Маркс // Маркс К., Энгельс Ф., Соч. – 2-е изд. – Т. 46, ч.2. – 618 с.
16. Бузгалин А. *Человек, рынок и капитал в экономике XXI века* / А.Бузгалин, А. Колганов // *Вопросы экономики*. – М., 2006. – № 3. – С.125–141.
17. Щетинин В. *Человеческий капитал и неоднозначность его трактовки* / В. Щетинин // *МЭиМО*. – М, 2001. – № 12. – С.42–48.
18. Мандибура В. *“Людський капітал”: об’єктивна економічна реальність чи ідеологема?* / В.Мандибура // *Україна: аспекти праці*. – 2009. – № 2. – С. 26–33.
19. Капелюшников Р. И. *Концентрация человеческого капитала* / Р. И. Капелюшников // *Критика современной буржуазной политэкономии*. – М. : Наука, 1977. – 287с.
20. Верхогляд Н. І. *Людський капітал і показники економічного зростання* / Н. І.Верхогляд // *Економіка та держава*. – 2007. – № 1. – С. 84–86.
21. Голікова Н. В. *Людський капітал як фактор зростання та розвитку економіки: Автореферат дис. ... канд. екон. наук* / Н. В. Голікова / К. : Ін-т екон. прогноз. НАН України, 2004. – 24 с.
22. Дятлов С. А. *Теория человеческого капитала* / С. А. Дятлов / СПбУЭФ, 1994. – 160 с.
23. Антонюк В. П. *Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку* / В. П. Антонюк / Донецьк, 2007. – 348 с.
24. Грішнова О. А. *Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки* / О. А. Грішнова / К.: Т-во “Знання”, ТОО, 2001. – 254 с.
25. Хромов М. І. *Сутність і особливості людського капіталу в системі соціально-економічних категорій* / М. І. Хромов // *Економіка і право*. – 2009. – № 3. – С. 140–145.
26. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку* / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Ін-т екон. Прогноз., Фенікс, 2003. – 1008 с.

Редакція отримала матеріал 31 січня 2011 р.